

* TRADICE – MATERIÁLY * ZPRÁVY – KRONIKA

Akademická rada Univerzity sv. Klimenta Ochridského v Sofii přijala na svém zasedání 18. 4. 2001 v protokolu č. 8 usnesení udělit titul doctor honoris causa profesoru Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně Radoslavu Večerka. Otiskujeme českou verzi jeho „akademického slova“ určeného pro slavnostní ceremoniál na sofijské univerzitě.

Redakce

CYRILOMETODIEVISTIKA JAKO SPOJUJÍCÍ ČLÁNEK BULHARSKÉ A ČESKÉ SLAVISTIKY

Radoslav Večerka

Vážený pane rektore, vážená vědecká rado, vážení přítomní.

Děkuji Sofijské univerzitě za udělení titulu doktor honoris causa. Cítím se jím mimořádně poctěn. Je to akt s mezinárodní dimenzí: vrcholná vědecká instituce bulharská oceňuje badatelský výkon Čecha. Ukazuje se, že věda – podobně jako umění nebo sport – má sílu překračovat hranice států i etnicko-jazykových uskupení a je tak přislibem tolerantnějšího uspořádání světa. Přijímám tento čestný titul jednak jako ocenění ad personam, tj. jako ocenění mé celoživotní vědecké práce (ale tu mi ovšem nepřísluší zde hodnotit) i mých dlouhodobých osobních kontaktů a s bulharskými slavisty. Dovolu mi, abych při této příležitosti právě jim věnoval několik slov a s jistým citovým rozehvěním připomněl sobě i Vám jména některých z nich. Zní to až neuvěřitelně, ale měl jsem ještě to štěstí, že jsem byl představen legendě bulharské jazykovědy Alexandru Teodorovi-Balanovi, když se jako devětadvadesátiletý aktivně účastnil vědecké diskuse na zasedání jazykovědné sekce Bulharské akademie věd. Se všemi ostatními, které dále uvedu, mě už spojovala známost hlubší, se všemi jsem se setkával opakovaně, nacházel jsem u nich osobní vstřícnost a zájem i pochopení odborné a lidské. Na prvním místě chci jmenovat prof. Kirila Mirčeva, jemného člověka a svrchovaného

znalce dějin bulharského jazyka od nejstarších období. Kdykoli jsem byl v Bulharsku, vždy jsem se setkal – a mnohdy přímo z jeho iniciativy – s prof. Ivanem Lekovem, slovanským komparativistou světového formátu; proto jsme ho také zvali na syntaktická symposia k nám do Brna, stejně jako i čelného představitele bulharské bulgaristiky vůbec prof. Ljubomira Andrejčína. Skvělého partnera v odborných diskusích mezi čtyřma očima mi dělal nejednou prof. Ivan Gálábov, s porozuměním mě vždy přijímala akademička Dora Ivanova-Mirčeva. Hluboké a nezapomenutelné přátelství mne spojovalo s prof. Svetomirem Ivančevem. Měli jsme společný nejen vědní obor, srovnávací slovanskou jazykovědu, ale i záliby a lásky literární a kulturní vůbec; býval jsem u Ivančevů jako doma, v tom prostředí srdečné pohostinnosti a Svetomirova jemného humoru. A stejně uvolněně jsem se cítil vždy i v odborně inspirující společnosti svých bulharských generačních druhů i mladších kolegů, z nichž zde s vděčností připomínám mimo jiné Angelinu Ignatovou-Minčevou, Ekaterinu Dogramadžievou, Ivana Bujuklieva, Janka Báčvarova nebo Rumjanu Zlatanovou. Jako jazykovědec jsem měl a mám pochopitelně stále blízko právě k jazykovědcům, ale podnětná byla pro mne i setkání s historiky literatury, jako byli prof. Emil Georgiev, akad. Ivan Dinekov a zejména prof. Kujo Kuev, s nímž jsem strávil nejednu chvíli v užitečné diskusi na odborná témata.

Poctu, které se mi právě od Sofijské univerzity dostává, přijímám však nikoli pouze pro sebe osobně. Rád bych v ní viděl též uznání přínosu české vědy slavistice vůbec. Jsem jen jejím dílčím článkem a cítím své sepětí s celou plejádou českých slavistů již zesnulých i kolegů dosud vědecky činných. Ač se s nimi ovšem nemohu vždy srovnávat, jsem si vědom toho, že přece jen patřím do řady badatelů začínajících se už u Josefa Dobrovského a pokračujících pak rodilým Slovákem, který našel posléze své uplatnění v Praze a jehož jméno je známé snad každému vzdělanému Bulharovi, protože právě on objevil už v polovině 19. stol. vědeckému a kulturnímu světu „zlatý věk bulharské literatury“. Byl to Pavel Josef Šafařík. K objevení a prozkoumání tzv. středního období bulharského jazyka a literatury přispěli vedle Bulharů Benju Coneva nebo Jordana Ivanova, Rusa Petra Lavrova, Němce Roberta Scholvína na české půdě též Jiří Polívka a Josef Páta. Specializovaným paleobulgaristou v Praze na přelomu 19. a 20. stol. byl František Pastřek a po něm Miloš Weingart, badatel širšího záběru slavistického a byzantologického. V Brně založil Slovanský seminář, jehož členem jsem dnes i já, paleobulgarista a slovanský komparativista Václav Vondrák. Po něm nastoupil v Brně Bohuslav Havránek, ten však po druhé světové válce jako mezinárodně uznávaný vedoucí český slavista přešel do Prahy. S Havránkem vstoupila do vědy tzv. první generace monumentálního týmového díla české slavistiky *Slovníku jazyka staroslověnského*; byli to profesori Josef Kurz, můj univerzitní učitel, dále Antonín Dostál, Karel Horálek a z mladších ještě František Václav Mareš a Jaroslav Bauer. Z druhé generace *Slovníku* bych chtěl připomenout aspoň Zoe Hauptovou, Emílii Bláhovou nebo Václava Konzala, kteří spolu s dalšími pracovníky přivedli dílo ke zdárnému konci. Specifickou badatelskou linií české slavistiky 20. stol. představovali Josef Vajs, Josef Vašica a Vojtěch Tkadlík, kteří jakožto katoličtí teologové vnesli do filologické paleoslavistiky nové poznávací aspekty. A ve vztahu k sobě a své práci musím ještě připomenout jména dvou literárních historiků, a to slovanského komparativisty Franka Wollmana, který

byl rovněž mým univerzitním učitelem, a jméno mého pražského kolegy Zdeňka Urbana, orientovaného na dějiny bulharské literatury.

Co tedy uvedené reprezentanty bulharské a české slavistiky spojuje? Je to samozřejmě jazykovědná i literárněvědná slavistická komparatistika, zčásti též specializovaná bulgaristika nebo bohemistika, zvláště však vědní obor označovaný v novější bulharské vědě jako „cyrilometodievistika“ s filologickým jádrem ve zkoumání problematiky a vzniku a prvních vývojových fází nejstaršího slovanského spisovného jazyka a jím psané literatury. Jsou to samozřejmě vědní obory vzdělávané i jinde ve světě, ale speciálně cyrilometodievistika má právě pro českou a bulharskou slavistiku zvláštní přitažlivost: její tematika tvoří integrální součást české a bulharské knižní vzdělanosti a počátků obou národních kultur, ba národních dějin vůbec. Po této stránce byla ovšem cyrilometodějská mise na Moravě jako údajný nositel protikladu „Východ-Západ“ v církevněkulturním, ale i politickém smyslu nejednou vystavena nevědeckému, ideologickému hodnocení se zjednodušujícím předznamenáním buď ve smyslu „plus“, nebo ve smyslu „minus“. Jak však víme, nešlo při tom o strohou bipolární opozici ani ve své době a nemělo by o ni jít ani dnes. Vždyť činnost obou „slovanských apoštolů“ na Moravě v 9.stol. se uskutečnila jak z pověření byzantského císaře, tak zároveň i se souhlasem římského papeže. A dnes zase oba světce, kteří přišli na Velkou Moravu z Byzance, vyhláší za duchovní patrony Evropy římský papež. Cyrilometodievistika připomíná minci, která má dvě strany. Jednu stranu představují věcné faktografické poznatky, tj. písemné památky, jejich kritické edice a jejich všestranná deskripce. Je to soubor fakt a údajů více méně jednoznačných a sotva zpochybnitelných. Druhou stranou téže mince je úsilí o rekonstrukci fakticky třeba nedoloženého, ale pokud možno uceleného obrazu nejstarších fází cyrilometodějského (resp. ještě i krátce pocyrilometodějského) vývoje literárního jazyka i písemnictví jím psaného, nebo aspoň nedoložených nebo nejasných či nejistých složek tohoto vývoje. Známa a dosud registrovaná fakta však k tomu poskytují jen torzo potřebných poznatků a i ty je navíc možno interpretovat někdy různým způsobem. V detailech se proto může výsledná rekonstrukce, která nemůže být ničím jiným než více nebo méně pravděpodobnou hypotézou, v pojetí různých badatelů lišit. Není však třeba se nad tím příliš znepokojovat. Cyrilometodievistika je vědní obor „dlouhého dechu“, trvá ve své novodobé podobě už přes dvě století, a pokud bychom do ní pojali i slavistické výkony období baroka, pak ještě o dvě století déle. Za tu dobu se mnohá dílčí tvrzení postupně ukázala jako mylná a nepřijatelná a byla z celkového obrazu cyrilometodějské knižní vzdělanosti eliminována, jiná se naopak objevovala dodatečně jako další a další, zprvu většinou rovněž jen jeho hypotetické složky a z nich zase jen některé zůstaly už integrální součástí našeho poznání cyrilometodějského období, kdežto jiné byly z něho dodatečně vylučovány nebo přežívaly a přežívají dosud jako řešení variantní, sice možná, ale nejednoznačná a obecně nepřijímaná.

Vcelku však platí, že představa o rozsahu i obsahu cyrilometodějské literatury je dalekosáhle ustálená a bulharské i české slavistice (jakož i světové slavistice vůbec) společná. Přece se však objevují i výklady v podrobnostech nejednotné. Např. v úvaze o rozsahu literatury vzniklé v přípravné fázi před velkomoravskou misí ještě v Byzanci se většinou uznává vytvoření slovanské verze aprakos-evangelia. Objevily se však na to

v odborné literatuře i dva odlišné krajní názory, minimalistický a maximalistický. Podle Ševelova byla v Byzanci při přípravě velkomoravské mise přeložena jen ona slova z počátku evangelia Janova, citovaná v Životě Konstantinově, sama, jaksi „na zkoušku“, kdežto celý text cyrilometodějského aprakos-evangelního kodexu by byl měl vzniknout teprve na Moravě spolu se všemi dalšími díly cyrilometodějské literatury. Pro nejstarší literární jazyk tím Ševelov vlastně obnovuje starou „moravskou teorii“, ale elegantněji a méně naivně, než to ve své době učinil Kalajdovič; přesto zůstává Ševelovova hypotéza zatím v slavistice osamocená a zachovává si jen okrajové postavení jako slabá a sotva přijatelná možnost. Maximalistický je naopak postoj K. Kueva, který pro přípravné období předvelkomoravské v Byzanci postuluje kromě aprakos-evangelia vznik řady dalších děl cyrilometodějské literatury a vyřazuje je tak z fáze velkomoravské. Tento výklad však není tak izolován jako minimalistický postoj Ševelovův; částečně jej např. podporuje přesvědčení českého slavisty J. Vláška, že k nejstarším literárním výkonům slovanským, možné už před vznikem evangelii, patřil překlad žaltáře. Velku nebyla maximalistická koncepce přípravné byzantské fáze cileně vyvrácena, ale i ona přežívá na periferii obecného přesvědčení tradičního pouze jako nepotvrzená možnost.

Stále vzrušující a nikoli definitivně zodpovězena je pro mne otázka cyrilometodějského překladu Bible – tj. celé Bible (s výjimkou knih Makkabejských), nebo jen vybraných čtení z ní?

Velká nejednotnost panuje v slavistice o původu památky zvané *Zakon sudnyj ljudem*, v které se někdy vidí text předvelkomoravský, jindy velkomoravský a ještě jindy až pocyrilometodějský. Subtilní argumenty J. Vašici, znalce církevního práva a vzdělaného slovanského filologa, mě přesvědčují pro uznání velkomoravského původu této památky, ale jen jako hypotézy; navíc na rozdíl od Vašici, který pokládá za jejího překladatele Konstantina-Cyrila, dával bych přednost spíše právníkovi Metodějovi, mj. uznanému překladateli dalšího juristického textu, tzv. *Nomokanonu*.

Autorství některých starých slovanských textů je vůbec nejisté. Ani u takové památky, jako je *liturgický kánon ke cti Dimitrije Soluňského*, se dosud nepodařilo najít nezpochybnitelná kritéria pro rozhodnutí toho, zda je to skladba básníka Konstantina-Cyrila, nebo až Metoděje, když se chystal po dokončení překladu Bible k oslavě svátku patrona svého rodného města Soluně; v tomto případě se kloním spíše k uznání autorství Konstantina-Cyrila, ač zase je to jen dobře možná hypotéza. Nejisté se mi zdá i autorství některých skladeb velkomoravské provenience připisovaných Klimentu Ochridskému – ovšem za skvostnou edici jeho údajných textů přes eventuelní spornost jeho autorství můžeme být bulharské slavistice jen vděčni. Obecně jsem přesvědčen, že společného autora můžeme vyloučit u skladeb, které se při shodě látky a žánru od sebe nápadně odlišují kompozičními postupy a stylem. Např. *Život Konstantinův* a *Život Metodějův* vykazují tak hluboké a přítom přesně zjištělné a zněfitebné rozdíly stylistické, že je pro mne nepřijatelná představa jejich společného autora. Podobně silný argument na základě diferencí stylové kompozičních zabraňuje podle mne uznat společného autora obou panegyriků cyrilometodějského cyklu, *Pochvaly Cyrilovi* a *Pochvalného slova Cyrilovi a Metodějovi*.

Rovněž charakteristika nejstaršího slovanského spisovného jazyka se postupně ustaluje, i když stále ještě zůstávají některé problémy otevřené. 19. století se věnovalo

zkoumání lingvisticky genetickému, když hledalo především původ nářečního „podnoží“, na němž byl jazyk cyrilometodějské literatury založen. Po efemérní epizodě, kterou představovala Kalajdovičova „moravská teorie“, nepřijatelná evidentně od samého počátku, ovládla větší část slavistiky 19. stol. „panonská teorie“ zásluhou vědecké autority svých hlavních zastánců Bartoloměje Kopitara a Františka Miklošiče, než byla vyvrácena některými pracemi německé slavistiky (např. Augusta Leskieny), ale hlavně Charváta působícího posléze ve Vídni Vatroslava Jagiče. Podle něho tvořil nářeční bázi starého církevněslovanského jazyka masív jihovýchodních dialektů pozdní praslovanštiny prostírající se přes Balkánský poloostrov až na západní území Malé Asie, z jejichž jedné části se posléze konstituovala bulharština. Slavistiku tak ovládla „bulharská teorie“. 20. století přišlo s lingvisticky teoretickým novem, když už v Tezích Pražského lingvistického kroužku k 1. mezinárodnímu kongresu slavistů v Praze 1929 nabídl jako instrument jazykovědného bádání vedle aspektu genetického též aspekt funkčně stylový: prazštití strukturalisté vyslovili postulát zkoumat „staroslověnštinu“ zejména též z hlediska její funkce jako jazyka spisovného i literárního. Oba zorné úhly se pak v bádání o nejstarších vývojových fázích tohoto jazyka v různé míře vskutku uplatňovaly a uplatňují dosud, mimo jiné též v slavistice české a bulharské. Přitom je pochopitelně u různých autorů akcent položen více tu na jednu, tu na druhou metodologickou složku. Já sám jsem v těchto úvahách zavedl termín „komplexní jazyková realita staré Moravy“. Vedle starých domácích moravských (vlastně ještě lokálních západoslovanských) dialektů, jejichž podobu lze v jejich podstatných jazykových znacích rekonstruovat na základě historickosrovnávací analýzy slovanských jazyků na indoevropském pozadí, se s příchodem cyrilometodějské literatury objevilo v Rostislavově a poté Svatoplukově knížectví nové jazykově stylové stratum, jazyk literární. Byl tam chápán jako slavnostní podoba, „vysoký styl“ jazyka domácího, přestože na domácích, moravských dialektech založen nebyl. Jeho umístění v moravské jazykově stylové stratifikaci bylo umožněno tím, že slovanský jazykový svět jako celek byl v 9. stol. diferencován jen málo, že přes dílčí rozdíly ve výslovnosti a slovní zásobě, z menší části i morfologie a tvoření slov, byl soubor jazykových prvků, které jsou významonosné, tj. lexikálních kořenů a slovtvorných i morfologických afixů, stále ještě dalekosáhle celému slovanskému jazykovému areálu společný. Z rozdíllů mezi živou lidovou mluvou starých Moravanů od jazyka textů cyrilometodějské literatury (zapsaných hlaholicí) lze mimo jiné uvést v oblasti fonetiky a fonologie různé střídnice za *ch* při 2. a 3. palatalizaci velár (např. moravské lidové *o dušě*, *vošě* proti literárnímu *o duše*, *voše*), střídnice za *kv*, *gv* před *jať* diftongického původu (např. moravské lidové *kvěť*, *gvězda* proti literárnímu *cvěť*, *dvězda*), za *sk* a *zg* při druhé palatalizaci velár (např. moravské lidové *na dščě*, *na razdžě/na razdě* proti literárnímu *na dšcě/dšstě*, *na razdžě/na razdě*), střídnice za *tl*, *dl* (např. moravské lidové *vedľ*, *pletľ* proti literárnímu *velь*, *pleľ*), střídnice za retnice před jotací s l epentetickým a bez něho (např. moravské lidové *zem'a* proti literárnímu *zemľe*), střídnice za *ort-*, *olt-* pod cirkumflexem (např. moravské lidové, ale jen západní!, *roz-*, *lokьbь* proti literárnímu *raz-*, uzuál-ní i ve východní části starého moravského nářečního areálu, *lakьbь*, resp. i *albьbьbь*), rozlišování a nerozlišování etymologického *jať* a měkkého/prejotovaného *a* (např. moravské lidové *moja*, *voňa*, ale *ženě* proti literárnímu *moě*, *voně* stejně jako *ženě*),

zachovávání a nezachovávání prejotace při *e* na počátku slabiky (např. moravské lidové *jego, novoje* proti literárnímu *ego, novoe*); a jemnější rozdíly mohly patrně být i ve výslovnosti nosovek, *'u/ju*, pozičně palatalizovaných souhlásek aj. V morfologii se objevovaly rozdíly v instr. sg. o-kmenů (např. moravské lidové *rabъmъ* proti literárnímu *rabomъ*), v gen. sg. a nom. ak. pl. ja-kmenů a ak. pl. mužských jo-kmenů (např. moravské lidové tvary *dušě, možě* proti literárním tvarům *duše, može*), v dat., lok. a instr. pl. některých konsonantických kmenů (např. lidové moravské *materamъ, materachъ, materami* a *tykvъmъ, tykvъchъ, tykvъmi* zachované ještě v stč. *materám, materách, materami* a *tykvem, tykvech, tykvemi* proti literárnímu *materъmъ, materъchъ, materъmi* a *crъkvamъ, crъkvъchъ, crъkvъmi*), v nom. sg. muž. rodu přčestí přft. činného od tematických sloves 1. a 2. tř. (např. moravské lidové *nesa* proti literárnímu *nesy*), v 2. os. sg. indikativu přft. času tematických sloves (např. moravské lidové *nesešъ* proti literárnímu *neseši*), v 3. os. sg. indikativu přft. času tematických sloves (např. moravské lidové *nese?* nebo *nesetъ?* proti literárnímu *nesetъ*), v užívání a neužívání optativní částice, respektive i spojky vedlejších vět účelových a obsahových přacích *da* (např. moravské lidové *světi se jъmъ tvoje* proti literárnímu *da světitъ se imъ tvoe*). V syntaxi se objevovalo různé užívání předložek *jъz* a *otъ* v partitivních obrazech (např. moravské lidové *jedъnъ jъz hichъ* proti literárnímu *edinъ otъ hichъ*) nebo rozdílné užívání dativu adnominálního (např. moravské lidové *otъpuščenije grěchъ* proti literárnímu *otъpuštenie grěchomъ*). Na úseku slovo tvorby byla mimo jiné charakteristická absence severoslovanského prefixu *vy-* v literárním jazyce (např. moravské lidové *vyjiti* proti literárnímu *iziti*).

Při dalekosáhlé srozumitelnosti jazyka cyrilometodějské literatury na Velké Moravě, což bylo dáno převládající shodou jeho výrazových prostředků s výrazovými prostředky lidového jazyka starých Moravanů, působily uvedené jazykové diference jako funkční příznaky literárnosti cyrilometodějského jazyka, jeho funkčně stylového vysokého zařazení do komplexní jazykové reality staré Moravy. (Stejnou funkci měly ovšem vedle toho i lexikální a syntaktické prostředky vytvořené řeckým vlivem.)

Možná už po Metodějově cestě do Byzance, ale definitivně po jeho smrti a po pohromě slovanského písemnictví na Moravě se tento literární jazyk vrátil takřkajíc na rodnou půdu a začal fungovat v Prvním bulharském carství jako autochtonní stará bulharština. Přitom tam ty jeho lokální znaky, kterými se na Moravě odlišoval od místní lidové řeči, ztratily funkci jazykových příznaků literárnosti a spisovnosti vůbec: shodovaly se totiž dokonale s místním, bulharským jazykovým územ. Literární jazyk tak byl sice ochuzen o některé příznaky své literárnosti, ale obohatil jejich repertoár o příznaky nové. V překladatelské praxi zlatého věku bulharské literatury se začal prosazovat princip řecko-starobulharské transpozice: to, co bylo na „levé“ straně překladatelské rovnice vyjádřeno jazykovým materiálem autochtonně řeckým, mělo být na „pravou“ stranu překladatelské rovnice transponováno s pomocí jazykového materiálu autochtonně slovanského, tj. starobulharského. Tento překladatelský postup zmobilizoval především slovo tvorné potence staré bulharštiny, která kalkováním vnitřní formy mnoha řeckých slov získala celou vrstvu nových lexikálních jednotek pojmenovávacích abstraktní pojmy, vrstvu termínů religiálních, filozofických i obecně kulturních a civilizačních, které byly potřebné právě při intelektuálně náročné komunikaci literární.

Jak jste si všimli, neuvedl jsem mezi charakteristickými znaky cyrilometodějského jazyka tradiční střídnice *št, žd za tj/kt a dj*. V souvislosti s důslednou existencí střídnic *c, z* v *Kyjevských listech* a *Pražských zlomcích hlaholských* a na základě úvah o možných –původních i následných – fonetických hodnotách hlaholských grafémů „šta“ a „děrv“ a jejich distribuci v textech naznačili zprvu Nikolaj Durnovo a Nikolaj Trubeckoj a po nich i někteří další slavisté, z českých např. Horálek, Mareš, Tkadlčík, zčásti i já a jiní badatelé, též jiné hypotetické řešení tohoto problému. To sice nebylo obecně přijato – odmítla je zejména slavistika bulharská, ale i část slavistiky nebulharské (např. Angličan Robert Auty) – , názory na uvedenou problematiku však přesto nejsou dosud v slavistice pevně usazeny.

Bulharská slavistika provedla v druhé polovině 20. stol. intenzivní průzkum bulharských nářečí a nabídl světo­vé slavistice obdivuhodné a monumentální ztělesnění tohoto průzkumu též v několikasvazkovém *Atlasu bulharských dialektů*. V aplikaci dialektologických nálezů na starobulharské památky objevili v nich bulharští kolegové řadu jevů odrážejících situaci různých bulharských dialektů, zejména rodopských. Jsou to pozorování vědecky přínosná a cenná, ale nejsem si jist, zda je možno přiznat je už jazyku cyrilometodějskému. Pro samy počátky jeho formování v Byzanci bych se spíše klonil k slovanskému nářečnímu podnoží užšího regionu Konstantinova a Metodějova rodného města, jak se to zdají potvrzovat i jazyková fakta známá v slavistice od Vatroslava Oblaka až po Zbygniewa Gołąba. Stopy dalších dialektů širšího bulharského areálu v starých památkách jsou ovšem pozoruhodné a svým způsobem i kulturněhistoricky symptomatičké: jsou mi svědectvím toho, kde všude na bulharské půdě mohly být zkoumané rukopisy v užívání, respektive odkud pocházeli jejich písaři. Podobně se ostatně objevují i jiné, ale mnohem řidší stopy už staršího moravského prostředí v starobulharských rukopisech jako nesystematické jazykové jevy typu *vygoniti, pa-pežb, nedělja cvětbnaja* aj.

Vážení přítomní, chtěl jsem uvést některé podstatné shody mezi českou a bulharskou slavistikou při řešení filologických problémů cyrilometodějského období. Zároveň jsem však záměrně ukázal i některá citlivá místa této problematiky, některé nedořešené otázky, témata v pohybu. Žádná věda si totiž nemůže dělat nárok na „definitivní“, a tedy uzavřené poznání. V jeho procesu se často i závěry a poznatky, které jsou do jisté doby obecně přijímané, mohou dočkat nové kritické reflexe a neočekávané revize a naopak v problematice dotud neustálené, hypotetické a pojímané variabilně se mohou náhle najít sofistikované argumenty ve prospěch jednoznačného řešení, nemluvě už o možnosti objevu zcela nových fakt. Vědecké poznávání je jako stále otevřená cesta výzvou lidskému duchu k důstojné a smysluplné aktivitě a já jen doufám, že nejen nás, ale ještě i další generace slavistů čeká na této cestě nejedno gnozeologické dobrodružství.